

Lilianna Miodońska

Akademia Techniczno-Humanistyczna, Bielsko-Biała, Polska

PRZEJAWY ŻYCIA KULTURALNEGO W SERBII W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

Agresja Niemiec hitlerowskich na Królestwo Jugosławii rozpoczęła nowy rozdział w historii kraju. W państwie serbskim, utworzonym na terenie niemieckiej strefy okupacyjnej, w dniu 29 sierpnia 1941 r. został sformowany Rząd Ocalenia Narodowego (*Vlada narodnog spasa*), a na jego czele stanął generał Milan Nedić. Wbrew dotychczasowym sądom, życie w latach 1941-1944 toczyło się nadal nieprzerwanym rytmem. Nieoczekiwanie nastąpił żywiołowy rozwój kultury: teatru, literatury, sztuki, muzyki i filmu. Nie ustaje także życie naukowe. Wychodzi kilka nowych tytułów czasopism, których artykuły pozwalają na dokładne śledzenie wydarzeń, również kulturalnych, w okupowanym kraju.

Kluczowe słowa: M. Nedić, Rząd Ocalenia Narodowego, język serbski, biblioteki, radio, teatr, wystawy

Agresja Niemiec hitlerowskich na Królestwo Jugosławii w dniu 6 kwietnia 1941 r. zmasowanymi nalotami na Belgrad i inne ważne obiekty strategiczne, otworzyła nowy rozdział w historii kraju. W związku z całkowitym nieprzygotowaniem do działań wojennych już 17 kwietnia zostało podpisane *Postanowienie o zawarciu rozejmu*, oznaczające kapitulację, zaś obszar przedwojennego państwa został podzielony na sześć stref okupacyjnych.

Ziemię serbskie, objęte niemiecką strefą okupacyjną, zajmowały obszar mniejszy, aniżeli sprzed 1912 r., tzn. przed wojnami bałkańskimi. Okupant, w oparciu o istniejące zaplecze administracyjne, ustanowił w Serbii najpierw zarząd wojskowy, a 30 kwietnia został powołany Rząd Komisarzyczny, kierowany przez Milana Aćimovicia. Toczące się jednak działania zbrojne, prowadzone przez oddziały partyzanckie, sparaliżowały jego pracę i spowodowały dymisję. Sytuacja wewnętrzna w państwie groziła wybuchem wojny domowej, zaś naród serbski znalazł się na granicy biologicznego wyniszczenia.

Władze niemieckie wraz z politykami serbskimi podjęły ponowną próbę sformowania nowego rządu, który powołano 29 sierpnia 1941 r. Nazwano go Rządem Ocalenia Narodowego (*Vlada narodnog spasa*), a

na jego czele stanął cieszący się dużą popularnością i zaufaniem przedwojenny generał Milan Nedić. Od samego początku składał on niezmiennie te same deklaracje, wzywające do zaprzestania działań zbrojnych i normalizacji życia w okupowanym kraju: (...) *mi smo Vlada narodnog spasa, mi smo izvan i iznad svake političke partije i grupe, mi smo samo branioci Srpstva i srpskog plemena. (...) Anarhija mora biti uništena.*¹

Współpracujący z Niemcami rząd napotykał na różnorodne oceny w społeczeństwie serbskim, niemniej jednak premier gen. M. Nedić, o którym jeden z komentatorów napisał: *Ne mogu mu poreći ni to da je i on, kao mnogi njegovi kritičari, mogao da se sakrije iza svoje stare slave i sjaja i da ostajući po strani izigrava njihovo jevtino herojstvo i patriotizam. Ne mogu poreći (...) svu hrabrost da u jednom trenutku bezizlaznom i teškom, nošen verom u svoj narod, prihvati krmu već polomljenoga broda i da ga nadčovečanskim naporima vodi ka luci spasenja.*² dołożył wszelkich starań, by codziennemu życiu narodu serbskiego nadać wszelkie cechy normalności. Toczące się ciągle na terenie kraju walki zbrojne oraz wyjątkowo trudna sytuacja ekonomiczna nie powstrzymała rządu przed udzieleniem pomocy ponad 250 tys. uchodźców z Chorwacji, Bośni i Słowenii. Było to osobistą zasługą M. Nedića, co ówczesna prasa komentowała: *Ako mu protivnici ništa drugo neće da priznaju, sigurno je da mu zaslugu za ovo ne mogu poreći. Ako već zaboravljaju da su stotine hiljada porodica činovnika i oficira, izbeglica i preseljenika u ovim teškim danima ipak bar u najosnovnijem bile zbrinute, da je stotinu hiljada dece srpske bilo spaseno i očuvano za sutrašnji dan, da je mnoga suza obrisana, da je mnogo suza izbegnuto, da je mnogo nesreća i nevolja otklonjeno...*³

Dotychczasowe opracowania, dotyczące omawianego okresu, jedynie odnotowują fakt utworzenia rządu M. Nedića, skupiając się na wybuchu powstania narodowyzwoleńczego, kierowanego przez Komunistyczną Partię Jugosławii. Tymczasem obok zaprowadzenia w kraju ładu, *Vlada narodnog spasa* usiłowała umożliwić obywatelom w miarę normalne życie w tych jakże ekstremalnych warunkach. Wbrew dotychczasowym sądom, iż okres wojenny to całkowity zanik serbskiego życia kulturalnego, należy podkreślić ogromny wysiłek władz, również finansowy oraz mobilizację społeczeństwa, by życie toczyło się nadal nieprzerwanym rytmem. Wychodzi kilka nowych tytułów czasopism, jak: *Novo vreme* (powstałe drogą fuzji przedwojennych dzienników *Vremena* i *Politike*), *Obnova*, *Srpski narod*, *Naša borba*, które oprócz prowa-

1 *Govori generala Milana Nedića predsednika Vlade narodnog spasa, Poslednja opomena srpskom narodu.*, Glas javnosti, januar 2006, s. 10.

2 R. B. Živadinović, *Podvig generala Milana Nedića*, *Obnova*, 28 avgusta 1943, s. 8.

3 Loco cit.

dzonej propagandy prohitlerowskiej, pozwalają na dokładne śledzenie wydarzeń, również kulturalnych, w okupowanym kraju. Nieoczekiwanie nastąpił żywiołowy rozwój kultury: teatru, literatury, sztuki, muzyki i filmu. Tu na odnotowanie zasługuje fakt nakręcenia pierwszego dźwiękowego filmu serbskiego.

Absolutnym ewenementem jest powszechne posługiwanie się językiem serbskim. W tym też języku są publikowane utwory literackie, a co najważniejsze – jest on językiem wykładowym na wszystkich szczeblach kształcenia, a o programie nauczania decyduje funkcjonujące w ramach rządu Ministerstwo Oświaty i Wyznania. Organizowane są *Dni serbskiej książki*, wiele uwagi poświęca się zagadnieniom historii, uwypuklając jej najbardziej świetlane postaci i wydarzenia, będące przedmiotem chluby narodu serbskiego.

Nie ustaje także życie naukowe. Wprawdzie Uniwersytet Belgradzki został uznany za propagatora idei komunistycznych, a część profesorów zawieszona w swej działalności dydaktycznej, m. in. A. Belić, niemniej jednak wszystkie placówki oświatowe kontynuowały swą działalność. Trwają intensywne starania nad odtworzeniem zasobów Biblioteki Narodowej, zniszczonej podczas bombardowania stolicy.

Omawiany okres został ze względów politycznych całkowicie pominięty w dotychczasowych opracowaniach naukowych, a głównym i niemal niewyczerpanym źródłem wiedzy o nim jest lektura wspomnianych już czasopism, z których zwłaszcza dzienniki, np. *Obnova*, *Novo vreme*, z uwagi na swój charakter, informują na bieżąco o wszystkich wydarzeniach.

Obnova była wieczornym dziennikiem, ukazującym się od 6. lipca 1941 r. do 5. października 1944 r. Jak sugerowała nazwa pisma, jego celem było reprezentowanie linii politycznej rządu M. Nedicia, dążącego do odnowy zarówno materialnej, jak i duchowej narodu serbskiego. Jako jeden z oficjalnych tytułów prasowych, *Obnova* - zdaniem jednego z jej redaktorów Nikoli Marinkovicia – „u celini izvršila svoju dužnost prema srpskom narodu”, da je „otvorila oči neupućenima” u teškim danima borbe protiv komunista, u jesen 1941. godine, te da je radila na uzdizanju duhovne snage i kulturne svesti stanovništva.⁴

Lektura wybranych artykułów wspomnianego dziennika z lat 1942-1943 stanowi nieocenione źródło wiedzy na temat rozwoju kultury w okupowanej Serbii.

4 B. Đorđević, *Letopis kulturnog života Srbije pod okupacijom 1941-1944*, Beograd 2001, s. 209.

I Problematyka dotycząca języka serbskiego, jego poprawności oraz reformy norm ortograficznych

Mimo iż rząd nie precyzował wyraźnie wytycznych swej polityki językowej, to zagadnienia dotyczące kwestii z nią związanych były systematycznie poruszane, zwłaszcza na łamach codziennej prasy. Troska o język serbski wyrażała się w okresie wojny m. in. poprzez pielęgnowanie tradycji organizowania przez mieszkańców rodzinnej miejscowości Vuka St. Karadžicia - Tršicia, uroczystych obchodów związanych z rocznicą urodzin wielkiego reformatora języka ojczystego. W roku 1942 przypadł jubileusz 155-lecia tego wydarzenia. Zgodnie z utrwaloną już tradycją, zostało zorganizowane wielkie zgromadzenie mieszkańców, podczas którego wielokrotnie podkreślano zasługi sławnego Serba, co wyraził reprezentujący gen. Nedicia publicysta Dragoslav Mladenović: *Vuk je ovekovečio sve pozitivne osobine i vrednosti srpskog naroda. On je taj, koji je otkrio bogatu riznicu srpske narodne duše. Vuk je isticao da Srbin biti znači u prvom redu biti čovek koji daje sve za obraz a obraz ni za što. Blagodareći Vuku hrišćansko shvatanje života ovaplotilo se kod Srba,*⁵ natomiast w wykładzie poświęconym Karadžiciowi prof. S. Kibeljić skonstatował: *On je uspeo da osvoji simpatije najvećih mislilaca i prosvetitelja iz inostranstva prema srpskom narodu i njegovom čistom i lepom jeziku. Tako je blagodareći Vuku veliki Nemač Grim rekao: „Srpski jezik je toliko lep da ga Evropa mora čuti.”*⁶

W drugim roku wojny przypadła kolejna rocznica, będąca pretekstem do przypomnienia chlubnych kart historii narodu serbskiego. W dniu 31 maja 1842 r. na propozycję założenia *Serbskiej Akademii Nauk*, zgłoszoną 28 września 1841 r. przez znanego komediografa i pracownika oświaty Jovana Steriję Popovicia, zostało założone *Društvo Srpske Slovesnosti*. Setny jubileusz tego wielkiego w historii kultury serbskiej wydarzenia pozwolił przypomnieć podstawowe zadania powstałej placówki, do których m. in. należało doskonalenie serbskiego języka narodowego.⁷

Rząd premiera M. Nedicia przywiązywał również ogromną wagę do upowszechnienia oświaty wśród Serbów. Jednym z podstawowych założeń prowadzonej przezeń polityki była budowa nowych szkół, których

5 B. Marković, *Veliki narodni sabor u Tršiću*. [w:] *Obnova*, 12 novembra 1942 god., s. 4.

6 *Loco cit.*

7 G. L., *Od „Društva Srpske Slovesnosti” do Akademije Nauka*, [w:] *Obnova*, 18 decembra 1942, s. 4.

liczba była niewystarczająca w okresie Królestwa Jugosławii, a wiele z nich uległo zniszczeniu podczas działań wojennych.⁸

Jednakże oprócz budowy nowych obiektów szkolnych, Ministerstwo Oświaty i Wyznania podjęło szeroko zakrojoną akcję reorganizacji szkolnictwa podstawowego oraz stworzyło szereg wydziałów na terenie całego kraju, mających na celu walkę z powszechnym analfabetyzmem. Projekt zakładał, iż: (...) *pri svima narodnim školama osnivaju se analfabetski tečajevi, koje će voditi učitelji. Pohađanje tečajeva obavezno je za sve nepismene muškarce do 45 godina i neudata ženska lica do 25 godine starosti. Predavanja na tečajevima traju pet meseci, od 1 oktobra do 31 maja. Za nepohađanje tečajeva predviđen je kao kazna prinudan rad.*⁹ Równocześnie założeniem programu było pielęgnowanie tradycji i kultury ludowej, szczególnie w środowisku wiejskim.¹⁰

Kolejnym dowodem troski o język ojczysty było powołanie w 1942 r. przez ministra oświaty specjalnej komisji, której zadaniem była ocena najlepszych prac maturalnych wśród uczniów gimnazjów realnych oraz szkół nauczycielskich na terenie całego kraju. Warunkiem przyznania nagród była: (...) *pre svega zdrava, snažna i nacionalna misao, čist i pravilan jezik, razvijen i izrađen stil i korektan pravopis. Ako ma i jedan od tih uslova nije zadovoljio, zadatak nije uzet u definitivan už izbor.*¹¹

Na łamach prasy rozstrzygano również kwestie poprawności językowej poszczególnych form gramatycznych. Przykładem obszerny artykuł poświęcony formom miejscownika rzeczowników r. żeńskiego III deklinacji, omówionym na przykładzie powszechnie używanego w okresie wojennym wyrazu *bitka*: *u odbranbenoj bici, u pomorskoj bici, u vazdušnoj bici ... . Kad ne bismo znali šta hoće da se kaže, sumnjam da bi iko u prvi mah razumeo ovaj oblik, naročito kao samostalan izraz.*

8 N. Rad., *Nastava u narodnim školama*, [w:] *Obnova*, 11 juna 1943 god., s. 3.: (...) *prema podacima i izveštajima opštinskih i školskih vlasti, u Beogradu i beogradskom okrugu u toku poslednje dve godine, pored 212 osnovnih škola, podignute su dve škole sa 42 odeljenja. U istočnim krajevima, pored postojećih 1085 školskih zgrada, podignuto je 7 novih sa 88 odeljenja, a u zapadnoj Srbiji, pored ranijih 686 škola, podignuto je 15 novih sa 128 novootvorenih odeljenja. Što se tiče Kosovske oblasti, u kojoj je ranije bilo 77 osnovnih škola, posle rata otvorena su još 4 nova odeljenja.*

9 *Akcija na narodnom prosvetivanju*, [w:] *Obnova*, 16 juni 1943, s. 4.

10 *Loco cit.*: *Odeljenje je pokušavalo sa spreči rđavu pojavu u našem narodu da se sve više zanemaruje narodna nošnja i da se gube narodne rukotvorine sa umetničkom verdošću. Ono je izdalo naređenje svima školskim nadzornicima, upraviteljima škola i nastavnicima da utiču na najšire narodne slojeve, naročito na seosku omladinu, da u svojim rukotvorinama gaje narodne motive i čuvaju narodnu nošnju. Oni su pozvani da umetničko stvaranje svoga kraja ožive i pomognu. Stoga će na završetku svake školske godine, za vreme svečanih ispita, organizovati u školskim prostorijama besplatne izložbe ovih radova za narod.*

11 *Nagrađeni najbolji maturalski zadaci iz srpskog jezika*, [w:] *Obnova*, 3 oktobra 1942, s. 4.

Bici! Šta je to i šta znači?¹² Autor artykułu w sposób bardzo wyczerpujący wyjaśnia zagadnienie pisowni problematycznego rzeczownika. Mimo iż zakończony samogłoską *-a*, zalicza się do grupy rzeczowników, do której należą również: 1) rzeczowniki o znaczeniu pieszczotliwym *seka - seki, čika - čiki*; 2) rzeczowniki r. ż. zakończone sufiksem *-ka*, poprzedzonym spółgłoskami *c* lub *č*, np.: *kocka - kocki, tačka - tački*; 3) często imiona własne osobowe, np.: *Stanojka - Stanojki, Toska - Toski* oraz 4) nazwy geograficzne zakończone przyrostkiem *-ka*, np.: *Gradiška - Gradiški, Umka - Umki*. Istnieje jednak grupa - zaliczana przez autora artykułu - do wyjątków, w których spółgłoska tylnojęzykowa, kończąca temat, może ulegać wymianie lub nie. Należą do nich m. in.: *tetka : teci / tetki, pripovetka : pripoveci / pripvetki* itd. Odnośnie tych rzeczowników zdania językoznawców były podzielone.

Rozważania językoznawcze kończy apel: *Ovakvi javni razgovori, ma i u povremenim razmacima, raščistili bi mnoge zablude i praktično raspravili svakodnevna pitanja iz oblasti gramatike i pravopisa. Možda bi čak i uklonili i znatan broj jezičnih rugoba koje su nam ostale iz nedavne prošlosti i koje, nažalost, još i sad susretamo na svima stranama. Možda bi sprečili i nove da se podmuklo ne uvlače u jezik. Jer, kada se za našu nacionalnu obnovu, duhovnu i materijalnu, ulažu toliki naponi, dužnost je sviju nas da čuvamo i branimo lepotu srpskog književnog jezika i njegove prave književne reči. Tu ništa nije ni sitno, ni beznačajno, ni izdišno.*¹³

Ponadto prasa publikowała również krótkie utwory literackie oraz powieści w odcinkach autorów zarówno serbskich, jak i niemieckich, włoskich oraz węgierskich, co także służyło rozpowszechnianiu wzorców języka serbskiego.

Jednakże najważniejszą kwestią dotyczącą spraw językowych, jaka znalazła się w centrum uwagi ówczesnych władz oświatowych, było zagadnienie serbskiej normy językowej. W dniu 23 listopada 1942 r. zostało przez Ministerstwo Oświaty i jego *Glavni prosvetni savet* opublikowane *Novo pravopisno uputstvo srpskog književnog jezika*, które - podobnie jak poprzednie z 1929 r. - zostało przeznaczone dla wszystkich typów szkół z dniem 1 stycznia 1943 r. Ówczesny minister oświaty Velibor Jonić, w wydrukowanym zarządzeniu poprzedzającym tekst *Uputstva* napisał, iż zostało ono opracowane *pristupačno, lako shvatljivo i praktično (...)* u duhu srpskoga jezika i da se izbegnu kolebljivosti i nedoslednosti

12 M. Dimović, *U odbranu srpskog književnog jezika*; „Bici”, „bitci” ili „bitki”?, [w:] *Obnova*, 11 juna 1943, s. 3.

13 Loco cit.

*dosadašnjeg pravopisa (...). Ovim prestaje važiti dosadašnje Pravopisno uputstvo P. br. 15142 od 15 juna 1929 g.*¹⁴

Doniesienia o mających się niebawem ukazać nowych zasadach pisowni serbskiej pojawiły się najpierw na łamach prasy. Dziennik *Obnova* z dnia 23 grudnia 1942 r. informował o ukończeniu prac nad tą jakże potrzebną Serbom reformą, nad którą od niemal roku pracowała powołana z inicjatywy ministra oświaty specjalistyczna komisja, złożona z grona najbardziej uznanych filologów oraz leksykografów. Autor artykułu donosił o rozpo-częciu druku oczekiwanej publikacji,¹⁵ zaś trzy dni później tenże dziennik podał informację o zaprezentowaniu w ostatnim numerze *Službenih novina* nowych zasad pisowni wprowadzonych przez Ministerstwo Oświaty wraz z dosyć pobieżną rezenzją dokonanej reformy pisowni serbskiej.

W wyniku konsekwentnie przeprowadzonego procesu upraszczania dotychczasowych zasad pisowni, *Novo pravopisno uputstvo srpskog književnog jezika* wyeliminowało większość form dubletywnych, jak i wszystkie zapisy, które umożliwiały funkcjonowanie form zamiennych, co dotyczy zwłaszcza interpunkcji oraz wyrazów zawierających spółgłoskę *h*, której stosowanie okazało się jednym z podstawowych problemów pisowni serbskiej.

Tak więc troska o poprawność językową w okresie wojny była elementem bujnego życia kulturalnego, które wbrew wszelkim oczekiwaniom rozkwitło w latach wojennej zawieruchy i dowodziło stabilizacji wewnętrznej w kraju w okresie sprawowania władzy przez rząd gen. M. Nedicia.

II Biblioteki

W wyniku bombardowania stolicy w kwietniu 1941 r., nauka i kultura kraju poniosła niepowetowaną stratę, została bowiem niemal całkowicie zniszczona Biblioteka Narodowa. Serbowie, świadomi poniesionej straty, niemal natychmiast, bo w połowie maja, przystąpili do odnawia-

¹⁴ *Novo pravopisno uputstvo srpskog književnog jezika*, Beograd 1943, s. 9.

¹⁵ *Novi srpski pravopis, Jedna preko potrebna reforma*, [w:] *Obnova*, 23 decembar 1942, s. 5.; Oto komentarz nieznanego autora zamieszczonego artykułu, dotyczący wprowadzonej reformy pisowni serbskiej: *Ova reforma srpskog pravopisa ni u kom slučaju ne nosi neki senzacionalan karakter. Koliko smo obavešteni, ona se svodi uglavnom na izvesne dopune i uprošćavanja, i što je najvažnije, na potpuno i definitivno izbacivanje hrvatizama iz pravopisa. Kao što je poznato, srpski pravopis bio je prepun hrvatizama koji su prodrli blagodareći jednoj ranijoj komisiji, u kojoj su, od četvorice, dvojica bili Hrvati, a jedan Rus. Sem toga, samo je jedan član te bivše komisije bio stručnjak za srpski pravopis, dok su ostali bili isključivo stručnjaci za uporednu gramatiku slovenskih jezika. Najzad, ovom prepravkom srpskog pravopisa izvršena je modernizacija koju je nalažala sama njegova struktura, kao i kulturne potrebe prosečnog građanina koji je primoran da se i u najobličnijoj korespondenciji strogo pridržava pravopisnih znakova.*

nia zbiorów. Przed zniszczeniem liczyły one około 500.000 książek, ponad 1300 rękopisów oraz dokumentów, około 2000 egzemplarzy listów sławnych osób, a także około 25 wydań pierwszych serbskich drukarni z okresu od XV do XVII w.

Ze zbiorów tych pozostało bardzo niewiele. Wielki pożar strawił niemal całość zasobów. W sumie zachowały się jedynie 2 stare rękopisy, trochę książek, kilkaset listów oraz w całości magazyn książek, które występowały w kilku egzemplarzach. Zbiory te stanowiły początek nowej biblioteki, w której kompletowaniu uczestniczył dosłownie cały naród. Jako jednego z pierwszych ofiarodawców wymienia się premiera gen. M. Nedicia, który sprezentował stary serbski rękopis *Ispovest monaha*, będący najstarszym egzemplarzem wśród nowych zbiorów bibliotecznych, pochodzącym z XIII w. Podarunkiem szefa rządu było również *Žitije Sv. Save* napisane przez mniha klasztoru hilendarskiego Teodosija. Darczyńcami byli także handlowcy, księgarze, a pojedyncze osoby ofiarowały własne księgozbiory. Do wzbogacenia majątku placówki przyczyniła się także młodzież serbska skupiona w organizacji *Nacionalna služba*, która sprezentowała Bibliotece jeden z egzemplarzy *Krmčije Sv. Savy*, zaś za pieniądze zebrane przez oficerów oflagu XIII-B, usytuowanego w pobliżu Norynbergi, został zakupiony *Ustav za držanje psaltira* oraz jeden *Stari srpski rodoslov*.¹⁶

W chwili publikowania niniejszego artykułu upłynęło dwadzieścia miesięcy od rozpoczęcia pracy nad ponownym gromadzeniem zbiorów. Okres ten zaowocował zebraniem 150.000 książek, licznych czasopism oraz przedmiotów bibliotecznych. Spośród dokonywanych zakupów książkowych, kładziono nacisk na pozycje, które ukazały się do połowy XIX w. Ponadto Biblioteka zbierała rękopisy drukowanych dzieł rodzimych pisarzy oraz naukowców, np.: Branislava Nušicia, Simy Matavulja, Borisava Stankovicia itd., które stanowiły początek oddzielnego działu.

Udało się również zgromadzić spory zbiór dokumentów dotyczących serbskiej historii wieku XIX i XX. Dział ten przejął zachowane dokumenty ze starego archiwum, w tym akty sporządzane przez Đuro Daničicia oraz Stojana Novakovicia, będących bibliotekarzami Biblioteki Narodowej, dotyczące zwłaszcza dokumentacji życia kulturalnego i rozwoju oświaty na terenach południowej Serbii.

Oprócz ponownie odtwarzanego zbioru korespondencji sławnych postaci kultury serbskiej, całkowicie od podstaw był tworzony zbiór plakatów, ulotek oraz obwieszczeń. Znalazły się w nim m. in. proklamacje z okresu rządania księcia Mihaila – dar gen. M. Nedicia. Na uwagę zasługiwał również zgromadzony zbiór gazet i czasopism, którego ciekawost-

¹⁶ *Dvadeset meseci na obnovi Narodne biblioteke*, [w:] *Obnova*, 6,7,7, januar 1945, s. 6.

ką były także rękopisy gazet, sporządzane przez żołnierzy na froncie oraz w obozach jenieckich.

Odrębny dział stanowiły inkunabuły, za które zwykle się uważać książki drukowane przed 1500 r., z których w posiadaniu Biblioteki znalazły się tylko fragmenty *Oktoiha prvoglasnika* z roku w 1493-94, a oprócz tego egzemplarze wydrukowane przez pierwsze serbskie drukarnie od XV do XVII w.

Jednakże gromadzenie i opracowywanie zbiorów nie było jedynym problemem odradzającej się Biblioteki Narodowej. Największym niedostatkiem okazał się wkrótce brak odpowiednich pomieszczeń, które przede wszystkim byłyby przystosowane do znoszenia dużych obciążeń. Biblioteka wykorzystywała tymczasowo pomieszczenia *Ferijalnog saveza*, które jednak nie spełniały koniecznych pod tym względem wymogów i hamowały rozmach prowadzonych działań.

Należy podkreślić, iż prasa na bieżąco relacjonowała atrakcyjne zakupy czy prezenty otrzymywane przez odradzającą się instytucję. Jednym z białych kruków był z całą pewnością najstarszy *Nemačko-srpski i Srpsko-nemački rečnik* Teodora Avramovicia, który ukazał się w Wiedniu w 1790 r. Z pozycją tą związane były nieporozumienia dotyczące daty jej druku. W trakcie badań okazało się, iż istniały dwa wydania: z roku 1790 dedykowane metropolicie Karlovców, drugie z roku 1791 - Francu Bałaši, kanclerzowi Iliryskiej Kancelarii Dworskiej.¹⁷

Mimo iż problemy Biblioteki Narodowej znajdowały się w centrum uwagi serbskiego społeczeństwa, to nie zapominano również o innych bibliotekach. Jako jedyna o reprezentatywnym znaczeniu po pożarze Biblioteki Narodowej pozostała Biblioteka Uniwersytecka, która nie ucierpiała podczas działań wojennych. Pod koniec 1942 r. prasa donosiła o niemal w całości zakończonych pracach związanych z porządkowaniem i ponownym katalogowaniem księgozbioru,¹⁸ co miało umożliwić jej szybkie udostępnienie studentom.

III *Žycie teatralne*

W latach 1941-1944 nastąpił niezwykle bujny rozkwit życia kulturalnego, a zwłaszcza teatralnego. Na początku października 1942 r. w Belgradzie funkcjonowało pięć scen teatralnych.¹⁹ Najważniejszą było *Srpsko narodno pozorište* (Serbski Teatr Narodowy), mające swą siedzi-

17 *Narodna biblioteka je nabavila najstariji Nemačko-srpski i Srpsko-nemački rečnik*, [w:] *Obnova*, 3 ktobar 1942, s. 4.

18 *Sređivanje Univerzitetske biblioteke*, [w:] *Obnova*, 23 decembra 1942, s. 5.

19 *Kulturni život u prestonici, U Beogradu danas radi pet pozorišta sa punim uspehom*, [w:] *Obnova* 1 oktobra 1942, s. 9.

bę w *Zgradi na Vračaru*, prezentujące klasyczny repertuar zarówno teatralny, jak i operowy. Przykładem takie nazwiska, jak: Goethe, Mozart, Weber, Lessing, zaś spośród twórców rodzimych: Milovan Glišić, Ignjatović, Svetomir Nastasijević itd. Szczególnym zainteresowaniem cieszyła się opera ostatniego z wymienionych twórców – *Đurađ Branković*, której premiera odbyła się w 1940 r.

Najpierw w budynku *Kolarčeve zadužbine*, później zaś na letniej scenie na Kalemegdanie, prezentowało swój repertuar *Umetničko pozorište* (Teatr Artystyczny), które oprócz klasyków ukazywało na scenie bogactwo serbskiego folkloru i muzyki ludowej.

Jednym z najnowszych teatrów w omawianym okresie było *Srpsko savremeno pozorište* (Serbski Teatr Współczesny), wystawiające swe sztuki na różnych scenach – nawet w szkolnych budynkach oraz na peryferii, by umożliwić kontakt ze sztuką teatralną nie tylko mieszkańcom stolicy, ale możliwie szerokim kręgom zainteresowanych, mających do niej utrudniony dostęp. W założeniach programowych tej sceny było wystawianie utworów wyłącznie pisarzy serbskich, zarówno dramaturgów, jak i komediografów.

Po zakończeniu działań wojennych rozpoczęło się funkcjonowanie kolejnej sceny teatralnej, tym razem satyry i komedii *Bodljikavo prase* (Kłujące prosię), która natychmiast zyskała aplauz wśród mieszkańców Belgradu, akceptujących jej repertuar. Jej ostateczną siedzibą stało się kino *Morava* przy ulicy Sarajevskiej.

Swoją scenę posiadała również belgradzka klasa robotnicza. W budynku *Srpske zajednice rada* przy ulicy Nemanjinoj działała scena *Srbozar*, prezentująca repertuar popularny, umożliwiający wpływ na wychowanie kulturowe i patriotyczne.

O rozmachu życia teatralnego w Belgradzie najlepiej świadczy sprawozdanie z zakończonego sezonu 1942-43, opracowane przez dyrektora Serbskiego Teatru Narodowego Jovana Popovicia, zamieszczone na łamach *Obnova* w dniu 17 lipca 1943 r. Podkreśla on szczególnie dwie kwestie: *Prvo, režiju u ovoj sezoni vodili su samo srpski reditelji, što u drami odavno nije bio slučaj, i drugo, ustanovljenje lektorata koji ima da prečisti i utvrdi na prvoj srpskoj sceni čist, pravilno naglašen srpski jezik, da probudi i oživotvori u njemu sveža vrela najboljeg i najmuzikalnijeg narodskog govora, dajući mu, ujedno, pravilne logične i psihološke naglaske.*²⁰

W zakończonym sezonie teatr zaprezentował 254 przedstawienia, w tym 154 sztuki pisarzy serbskich i 100 – obcych. Nowością stały się

20 J. Popović, *Na kraju pozorišne sezone, Pregled rada Srpskog narodnog pozorišta*, [w:] *Obnova* 17 juli 1943, s. 7.

przedpołudniowe przedstawienia dla dziecięcej publiczności, połączone z wykładami na temat prezentowanych autorów oraz dotyczące analizy wystawianych utworów.

Na deskach Serbskiego Teatru Narodowego wystawiano także opery oraz balety. W operowym 1942/43 zaprezentowano 8 dzieł operowych: *Toscę*, *Wesele Figara*, *La Boheme*, *La Cavalleria Rusticana*, *Pajace*, *Cyrulika sewilskiego*, *Czarodziejski flet* i *Rigoletto* – łącznie 99 przedstawień. Podobnie wystawiono 35 spektakli baletowych, a oprócz tego 43 przedstawienia łączące operę z baletem oraz 39 - łączących balet ze spektaklami teatralnymi. W omawianym okresie został również przygotowany kolejny balet, którego premiera miała nastąpić wraz z rozpoczęciem nowego sezonu teatralnego. Ponadto Teatr uczestniczył w okazjonalnych przedstawieniach organizowanych dla niemieckiego wojska.

Tak wypełniony repertuar *Srpskog narodnog pozorišta* sprawił, iż dochód ze sprzedaży biletów wyniósł w omawianym sezonie 7 634 000 dinarów, co było najlepszym dowodem zainteresowania publiczności tą gałęzią sztuki, a równocześnie uznaniem dla przyjętej przez kierownictwo Teatru polityki w doborze prezentowanego repertuaru.²¹

IV *Emisje radiowe Beogradske radiostanice*

W kwietniu 1941 r. Radio Belgrad znalazło się w rękach niemieckich. Stacja nadawcza została całkowicie zniszczona i żołnierze niemieccy byli zmuszeni do skorzystania z pomieszczeń i nadajników krótkofalowych przy ulicy Miloša Velikoga, w budynku zajmowanym przez urzędy administracji państwowej.

Początki organizowania belgradzkiego radia okazały się bardzo trudne. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy była zupełnie prozaiczna – nie dysponowano odpowiednią ilością płyt gramofonowych, mogących zapewnić oprawę muzyczną emisji radiowych. W tej sytuacji jeden z żołnierzy niemieckich został oddelegowany do Wiednia z zadaniem przywiezienia jak największej ilości brakujących płyt. Misja została wypełniona, a pomiędzy nowymi melodiami znalazła się jedna, która podbiła serca Serbów. Była nią *Lili Marlen*. To właśnie podczas Świąt Bożego Narodzenia 8 stycznia 1943 r. obchodzono w Radiu Belgrad swoisty jubileusz, którym była 500 emisja tego szlagieru, którego prawdziwy tytuł brzmiał *Piosenka młodego wartownika (Pesma mladog stražara)*.

Jej niewątpliwy urok sprawił, iż towarzyszyła każdej emisji radiowej, a niewiele brakowało, by została całkowicie wycofana z muzycznego repertuaru, o czym zdecydował szef radia, który w pewnym momencie

²¹ Loco cit.

zabronił jej emitowania. Przerwa nie trwała długo, gdyż pod naporem listów, pochodzących głównie od żołnierzy dopytujących się o przyczynę braku na antenie ich ulubionej piosenki, została ona przywrócona do łask. To dzięki niej redaktorzy Radia mogli się zorientować, jak bardzo chętnie są słuchane emisje Radia Belgrad. W napływających do redakcji listach pojawiły się sugestie emisji swego rodzaju koncertu życzeń dla żołnierzy oraz dla ich rodzin w kraju. Audycje te stały się tradycją rozgłośni, a o ich popularności świadczył fakt, iż z początkowo trwających 5 minut, przedłużyły się wkrótce do 20 min., a kończyła je tradycyjnie *Lili Marlen*.

Być może, iż właśnie wojna i emisje Radia Belgrad przyczyniły się do popularności tej piosenki, której kompozytor Norbert Schultze początkowo w żaden sposób nie mógł znaleźć dla niej wydawcy. Jednakże od jesieni 1941 r. rozpoczęła się zawrotna, międzynarodowa kariera *Pesme mladog stražara*, a sam Schultze był gościem belgradzkiej rozgłośni podczas obchodzonego jubileuszu.

Jednakże ulubiona muzyka radiosłuchaczy stanowiła tylko element programu Radia Belgrad. Znaczną jego część wypełniały serbskie emisje, które były poprzedzone specjalnym sygnałem radiowym. Muzyka rozrywkowa oraz poważna wypełniała Program II, ale główna uwaga redaktorów radiowych była skupiona na emitowaniu muzyki ludowej, z wykorzystaniem wszystkich możliwych instrumentów ludowych.

Redakcja regularnie organizowała przesłuchania rodzimych twórców, którzy zgłaszali swój udział w programie. Osoby, które przeszły przez wymagane eliminacje, miały możliwość dalszego doskonalenia swych umiejętności muzycznych poprzez uczestniczenie w różnorodnych kursach.

Ówczesny szef Radia Belgrad, porucznik Karl Heinz Reintdgen, wiele miejsca w ramówce programowej poświęcił emisjom serbskim. Największą popularnością cieszyły się te, w których odczytywano nadsyłane do redakcji listy, a także listy – płyty z nagraniem, zwłaszcza przez więźniów niemieckich obozów jenieckich, pozdrowieniami dla ich najbliższych w kraju.

Ponadto w emisjach radiowych znajdowały się relacje dotyczące najważniejszych wydarzeń w samej stolicy, jak również w kraju. Stałym punktem programu były także koncerty symfoniczne oraz cotygodniowa czwartkowa audycja dla dzieci. W godzinach przedpołudniowych emitowano również program przeznaczony dla mieszkańców wsi, który

zawierał przede wszystkim informacje dla nich przeznaczone i tradycyjnie dużo muzyki.²²

Redaktorzy radiowi wykazywali się dużą inwencją w przygotowywaniu swych programów, starając się je uatrakcyjnić. Przykładem koncert zorganizowany z okazji Świąt Bożego Narodzenia w drukarni *Obnova* i przeznaczony przede wszystkim dla pracowników tej gazety, którzy dzięki niecodziennej inicjatywie wydrukowali świąteczny jej numer przy dźwiękach muzyki orkiestry Radia Belgrad.

Niewątpliwie rozgłoszenia cieszyła się duża popularnością, a tajemnica jej sukcesu została zdefiniowana następująco: (...) *govori svakom svom slušaocu lično, upravo kao da s njim čavrlja i tako se, bez obzira na udaljenosti, smesta stvara kontakt između Radiostanice i njenih slušača. Sem toga, daje se baš ona muzika sa lakim modernim ritmom koji slušači toliko vole. I te emisije nikada ne prelaze u šablon nego su uvek žive i sveže, i uvek pune novih domišljaja.*²³

V Wystawy

Lata 1941-44 to również okres burzliwego rozwoju sztuk plastycznych, o czym świadczy bogata statystyka informacji prasowych, dotycząca organizowanych w stolicy różnorodnych wystaw, zwłaszcza malarstwa.²⁴ Można wśród nich odnaleźć wystawy tematyczne, np.: *Dokumenti serbske kulture* w Muzeum Księcia Pawła, wiosenne i jesienne prezentacje dzieł malarzy belgradzkich oraz serbskich, *Naša crkva i umetnost*, *Izložba radova ruskich slikara*, fotografii artystycznej, jak również ciesząca się dużym zainteresowaniem wystawa poświęcona stolicy *Stari Beograd*.

Organizowały je galerie oraz muzea. Jednym z miejsc najczęściej odwiedzanych przez mieszkańców Belgradu było Muzeum Etnograficzne, które pod koniec 1942 r. poszerzyło swe pomieszczenia oraz zasób zbiorów o dział poświęcony prezentacji serbskiej przeszłości. Ta część Muzeum pokazywała przede wszystkim typy wsi serbskich, począwszy od tzw. starowłaśkiego, poprzez zabudowę naddunajską, aż po typ mačvanski. Dotyczyło to okresu, kiedy podstawowym zajęciem narodu serbskiego było pasterstwo. Z czasem jednak straciło ono swą dominującą pozycję na rzecz uprawy roli, z którą związane były różne formy rzemiosła.

22 *Božićna poseta Radiostanici Beograd, Jubilej „Mladog stražara”*, [w:] *Obnova* 6,7,8 januar 1943, s. 9.

23 *Loco cit.*

24 B. Đorđević, *Letopis kulturnog života Srbije pod okupacijom 1941-1944*, Beograd 2001, s. 343-350.

Wystawa prezentowała zwiedzającym nie tylko omawiane rodzaje dawnej serbskiej zabudowy, ale w dalszej części pokazywała różnorodne przedmioty służące uprawie roli, jak również te, wykorzystywane w życiu codziennym.

Jednakże codzienności, również w odległej przeszłości, towarzyszyła potrzeba piękna. Stąd wiele zgromadzonych egzemplarzy dekorowanych sprzętów i narzędzi oraz piękne wyroby rękodzielnicze, będące głównie wytworem rąk kobiecych.

Tak bogata kolekcja, zgromadzona w Muzeum Etnograficznym, które znalazło swą siedzibę w budynku Ministerstwa Oświaty na Terazijama, umożliwiała bardzo dokładne zapoznanie się zwiedzających z bogatą przeszłością kultury materialnej narodu serbskiego, zaś autor tekstu poświęconego opisowi wystawy apelował do mieszkańców Belgradu: *Dužnost je svakog Srbina da poseti ovaj muzej u kome je sabrano, u malom, sve ono što je pratilo naš nacionalni život kroz vekove ...*²⁵

VI Uwagi końcowe

Zaprezentowane powyżej wybrane przykłady z codziennej prasy dowodzą bogactwa życia kulturalnego Serbii w trudnym okresie wojennym. Będąc jednym z podstawowych elementów opiniotwórczych, gazety regularnie donosiły o wszystkich wydarzeniach kulturalnych, mających miejsce na terenie kraju. Relacje te dotyczyły bardzo szerokiego spektrum zagadnień, począwszy od obchodów różnorodnych jubileuszy, rocznic, akcji dobroczynnych, poprzez informacje o wystawach plastycznych, aż po problematykę związaną z coraz to bardziej popularną sztuką filmową, reprezentowaną w tym czasie głównie przez kinematografię obcą: niemiecką, włoską, francuską i węgierską. Należy tu jednak wspomnieć także o filmach dokumentalnych, realizowanych przez Niemców na terenie Serbii zwłaszcza do celów propagandowych.

Biorąc pod uwagę dynamikę rozwoju życia kulturalnego i bogactwo jego przejawów w państwie serbskim w okresie II wojny światowej, można wnioskować o ogromnych staraniach rządu kierowanego przez gen. Milana Nedicia, by w ekstremalnie skomplikowanych okolicznościach politycznych oraz niebywale trudnej sytuacji ekonomicznej państwa, zapewnić jego obywatelom nie tylko odpowiednie warunki, dzięki którym ówczesna rzeczywistość sprawiałaby wrażenie stabilizacji, ale również w miarę możliwości stworzyć odpowiedni klimat, sprzyjający rozwojowi kultury i sztuki.

²⁵ P., *Na Balkanu, u doba Aleksandra Makedonskog, bilo je lavova*, Obnova 1 oktobra 1942, s. 5.

Streszczenie

Agresja Niemiec hitlerowskich na Królestwo Jugosławii w dniu 6 kwietnia 1941 r. rozpoczęła nowy rozdział w historii kraju. W swych przedwojennych granicach państwo zostało podzielone na sześć stref okupacyjnych. W państwie serbskim, utworzonym na terenie niemieckiej strefy okupacyjnej, w dniu 29 sierpnia 1941 r. został sformowany Rząd Ocalenia Narodowego (*Vlada narodnog spasa*), a na jego czele stanął cieszący się dużą popularnością i zaufaniem przedwojenny generał Milan Nedić.

Wbrew dotychczasowym sądom, iż okres wojenny to całkowity zanik serbskiego życia kulturalnego, należy podkreślić ogromny wysiłek władz, również finansowy oraz mobilizację społeczeństwa, by życie toczyło się nadal nieprzerwanym rytmem. Nieoczekiwanie nastąpił żywiołowy rozwój kultury: teatru, literatury, sztuki, muzyki i filmu. Nie ustaje także życie naukowe. Wychodzi kilka nowych tytułów czasopism, jak: *Novo vreme*, *Obnova*, *Srpski narod*, *Naša borba*, które oprócz prowadzonej propagandy prohitlerowskiej, pozwalają na dokładne śledzenie wydarzeń, również kulturalnych, w okupowanym kraju.

Прихваћено за штампу августуа 2010.